प्रथमः पाठः । **क्षणं मनोविनोदनम् ।** द्वितीयमण्डलम् ।

भूमिका – सुभाषितं नाम सुष्ठु भाषितम् । परं न केवलं सुष्ठु भाषितम् अपि तु विनोदनमपि सुभाषितेषु विद्यते। विनोदनं नाम मनोरञ्जनम् । प्राचीने वाङ्मये विकीर्णानि विनोदनप्रधानानि सुभाषितानि अत्र सङ्गृहीतानि। एतानि सुभाषितानि विभिन्नप्रकारैः हास्यं जनयन्ति । कुत्रचित् परिहासः कुत्रचित् उपहासः । श्लेषस्य तथा सूचितार्थस्य योजनापि क्रियते ।

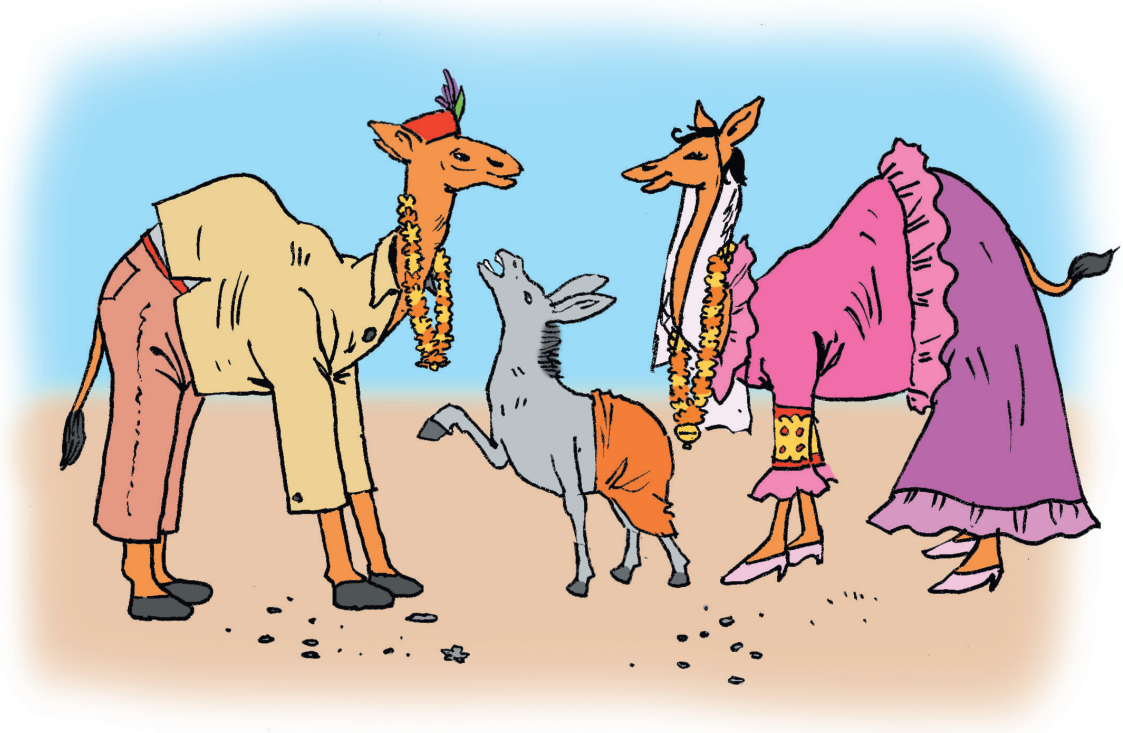

उष्ट्राणां च विवाहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः ।
परस्परं प्रशंसन्ति ''अहो रूपम्!'' ''अहो ध्वनिः!'' ।।१।।
(अनुष्टुप्)

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ।।२।।
(अनुष्टुप्)

भो दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ।।३।।
(अनुष्टुप्)

अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति कौमारम् ।
सद्भ्यो न रोचते साऽसन्तोऽप्यस्यै न रोचन्ते ।।४।।
(आर्या)

द्वन्द्वोऽहं द्विगुरप्यहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ।।५।।

(आर्या)

चतुरः सखि मे भर्ता यल्लिखति तत्परो न वाचयति ।
तस्मादप्यधिको मे स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ।।६।।

(आर्या)

वासः प्रधानं खलु योग्यताया वासोविहीनं विजहाति लक्ष्मीः ।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ।।७।।

(उपजातिः)

अन्वयः ।

१) उष्ट्राणां विवाहेषु गर्दभाः गीतं गायन्ति ।
''अहो रूपम्,'' ''अहो ध्वनिः!'' इति (ते) परस्परं प्रशंसन्ति ।

२) तृणात् लघुतरः तूलः, तूलात् अपि (लघुतरः) याचकः । (तर्हि) वायुना असौ (याचकः) किं न नीतः? अयं माम् (अपि) प्रार्थयेत् इति ।

३) (दरिद्रः कविः वदति) भो दारिद्र्य! तुभ्यं नमः । अहं त्वत्प्रसादतः सिद्धः (जातः) । (यत्) अहं सर्वं जगत् पश्यामि (किन्तु) कश्चन मां न पश्यति ।

४) स्तुतिकन्या अद्यापि दुर्निवारं कौमारं वहति । (यतः) सा सद्भ्यः न रोचते । अस्यै अपि असन्तः न रोचन्ते ।

५) हे पुरुष (राजन्), अहं द्वन्द्वः (आवां द्वौ स्वः, पतिः च पत्नी च), अहं द्विगुः (केवलं गोद्वयस्य स्वामी) अपि । (किन्तु) मम गेहे नित्यम् अव्ययीभावः (व्ययाय धनं न विद्यते) । तत् (तस्माद्) (मे किमपि) कर्म धारय (देहि), येन अहं बहुव्रीहिः स्याम् (मम समीपे प्रभूतं धान्यं भवेत्) ।

६) प्रथमा– सखि, मे भर्ता चतुरः, सः यत् लिखति तत् परः न वाचयति ।
द्वितीया– तस्मात् अपि अधिकः मे (भर्ता), (यत्) स्वयं लिखितं स्वयम् अपि न वाचयति ।

७) योग्यतायाः (अपेक्षया) वासः (वस्त्रं) प्रधानं खलु? लक्ष्मीः (अपि) वासोविहीनं विजहाति । समुद्रः पीताम्बरं वीक्ष्य (तस्मै) स्वकन्यां ददौ, दिगम्बरं (च) वीक्ष्य (तस्मै) विषं (ददौ) ।

वाग्विशेषः ।

श्लोकः २. प्रार्थयेदिति– प्रार्थयेत् + इति । प्र + अर्थ् इति १० आ.प. धातुः । तस्य 'प्रार्थयेत' इति व्याकरणदृष्ट्या उचितं रूपम् । श्लोके प्रयुक्तं 'प्रार्थयेत्' इति परस्मैपदीयं रूपं वृत्तसौकर्यार्थम् इति अवधेयम् ।

श्लोकः ३. अस्मिन् श्लोके व्याजस्तुतिः विद्यते । व्याजस्तुतिः नाम सरलार्थेन स्तुतिः वर्तते परम् अन्यार्थेन निन्दा सूचिता ।

श्लोकः ५. द्वन्द्वः, द्विगुः, अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, कर्मधारयः, बहुव्रीहिः एते सन्ति समासप्रकाराः । समासनामानि श्लेषार्थेन प्रयुज्य कश्चन दरिद्रः कविः चातुर्येण राजानं वृत्तिं याचते ।

श्लोकः ७. समुद्रः पीतम् अम्बरं (वस्त्रं) वीक्ष्य पीताम्बराय (पीतम् अम्बरं यस्य सः) तस्मै विष्णवे स्वकन्यां लक्ष्मीं ददौ । दिग् एव अम्बरं वीक्ष्य दिगम्बराय (दिग् एव अम्बरं यस्य सः) तस्मै शङ्कराय विषं ददौ ।

शब्दार्थः ।

१) तूलः – कार्पासविशेषः ।
२) कौमारं वहति – अविवाहिता अस्ति ।
३) वासः – वसनम्, वस्त्रम्, परिधानम् ।
४) वाचयति – पठति ।

सन्धिविग्रहः ।

१) नीतोऽसौ = नीतः + असौ ।
२) पश्याम्यहम् = पश्यामि + अहम् ।
३) साऽसन्तोऽप्यस्यै = सा + असन्तः + अपि + अस्यै ।
४) द्विगुरप्यहम् = द्विगुः + अपि + अहम् ।
५) यल्लिखति = यत् + लिखति ।

समासविग्रहः ।

१) मनोविनोदनम् – मनसः विनोदनम् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
२) स्तुतिकन्या – स्तुतिः एव कन्या । कर्मधारयः ।
३) असन्तः – न सन्तः । नञ्-तत्पुरुषः ।
४) पीताम्बरम् – पीतम् अम्बरम् । कर्मधारयः ।
पीतम् अम्बरं यस्य सः, तम् । बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) असौ – अदस् सर्वनाम, पुंलिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
२) वाचयति – वच्-वाच् (१० उ.प. अत्र प.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) वीक्ष्य – वि + ईक्ष् (१ आ.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
४) विजहाति – वि + हा (३ उ.प. अत्र प.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) वासः – वासस्, सकारान्तम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) वायुना किं न नीतोऽसौ ।
२) भो दारिद्र्य नमस्तुभ्यम् ।
३) येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ।
४) पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्याम् ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) वायुना याचकः न नीयते, यतः .....।
अ) याचकः वायुना सह गन्तुं न इच्छति ।
ब) याचकः वायुं किमपि याचेत इति वायुः बिभेति ।

२) कविः दारिद्र्यं नमति, यतः .....।
अ) दारिद्र्यं नाम काचिद् देवता ।
ब) दारिद्र्यात् सः सिद्धः जातः ।

३) स्तुतिकन्या असत: न विवहति, यत: .....।

अ) स्तुतिकन्यायै असन्त: न रोचन्ते ।

ब) स्तुतिकन्यायै विवाह: एव न रोचते ।

४) समुद्र: पीताम्बराय विष्णवे स्वकन्यां ददौ, यत: .....।

अ) पीताम्बरं विष्णो: धनसम्पन्नतां सूचयति ।

ब) समुद्राय पीतवर्ण: अतीव रोचते ।

५) सखी स्वपतिं चतुरतरं मन्यते, यत: .....।

अ) स: स्वयं लिखति तत्परो न वाचयति ।

ब) स: स्वयं लिखति स्वयं न वाचयति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) उष्ट्राणां विवाहेषु – ..... ।

अ) गर्दभा: रूपं प्रशंसन्ति ।

ब) गर्दभा: ध्वनिं प्रशंसन्ति ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) वायुना असौ न नीत: –

२) सद्भ्य: एषा न रोचते –

३) समुद्रेण पीताम्बरं वीक्ष्य दत्ता –

४) उष्ट्राणां गर्दभविषये प्रशंसोद्गारा: –

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) दरिद्र: कवि: किं पश्यति?

२) तूलादपि क: लघु:?

३) केषां विवाहेषु गर्दभा: गीतं गायन्ति?

४) का कौमारं वहति?

५) प्रथमाया: सख्या: भर्ता कीदृश:?

६) समुद्र: दिगम्बरं वीक्ष्य किं ददौ?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) याचकात् तूल: लघुतर: अस्ति ।

२) कवि: दारिद्र्यस्य प्रसादात् सिद्ध: जात: ।

३) गर्दभानां विवाहेषु उष्ट्रा: गीतं गायन्ति ।

४) स्तुतिकन्यायै सन्त: न रोचन्ते ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) तृणात् तूल: लघु: ।

२) गर्दभा: उष्ट्राणां विवाहेषु गीतं गायन्ति ।

३) स्तुति: सद्भ्य: न रोचते ।

४) लक्ष्मी: वासोविहीनं विजहाति ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) नम: तुभ्यम् । (दारिद्र्य)

२) वायुना न नीत: असौ । (याचक)

३) असन्त: अस्यै न रोचन्ते । (स्तुतिकन्या)

४) लक्ष्मी: वासोविहीनं विजहाति । (एतद्)

९. पद्यांशात् विशेषणं चिनुत ।

तूल:, भर्ता, कौमारम्, वास:

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) यल्लिखति = ...+..... ।

२) पश्याम्यहम् = पश्यामि +..... ।

३) .....= सा + असन्त: + अपि ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

१) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

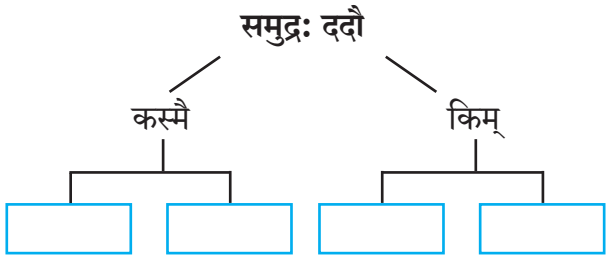

२)

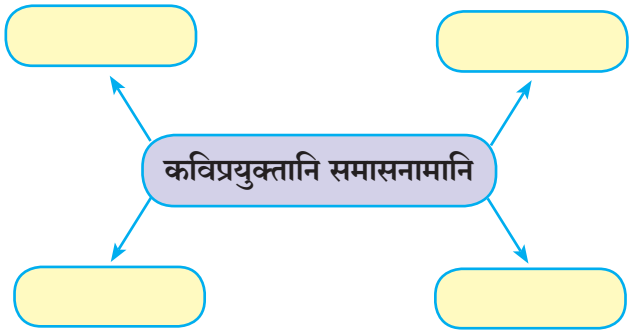

उपक्रम: –

१) विनोदपराणि अन्यानि सुभाषितानि अन्विष्यत ।

२) सुभाषितानि संवादरूपेण लिखत ।

३) सुभाषितानि कण्ठस्थीकुरुत ।

***

द्वितीयः पाठः । उत्सवप्रिया देवभूमिः ।

भूमिका – महाकविः पण्डितः वसन्त शेवडेमहोदयः (१९१७–१९९९) अर्वाचीनसंस्कृतक्षेत्रस्य अपूर्वं भूषणम् । उत्तरप्रदेशस्य संस्कृत–अकादम्या एषः विदर्भपुत्रः 'अपरकालिदासः' इति सर्वोच्चपुरस्कारेण सभाजितः। संस्कृतनिपुणः कविवरेण्यः अयं नैकानि काव्यानि रचितवान्। वैदर्भीं रीतिमवलम्ब्य निबद्धानि कवेः काव्यानि सहृदयहृदयानि आह्लादयन्ति ।

महाभागः एषः षोडशसर्गात्मकं 'श्रीदेवदेवेश्वरमहाकाव्यं' रचितवान्। पुण्यपत्तने पर्वतीस्थं पेशवेकालीनं श्रीदेवदेवेश्वरमन्दिरं विख्यातम् । तस्य निर्माणमाश्रित्य विरचितम् एतद् ऐतिहासिकं महाकाव्यम् । अस्मिन् पद्यपाठे छत्रपतिशिवरायादारभ्य पेशवाकुलोत्पन्न–बालाजि–बाजीरावपर्यन्तं महाराष्ट्रस्य इतिहासः वर्णितः । तत्र 'महाराष्ट्रवर्णनम्' इति प्रथमः सर्गः, तस्मिन् महाकविः साभिमानं महाराष्ट्रं वर्णितवान् ।

षोडशशतके महाराष्ट्रे ये देवताविशेषाः तथा उत्सवविशेषाः प्रचलिताः, तेषां सरलं रोचकं वर्णनम् अस्मिन् पद्यांशे वर्तते । वृत्तम् – उपजातिः ।

गुणोत्तरो दक्षिणदिक्स्थितोऽपि सह्याश्रितोऽपि द्विषतामसह्यः ।
वर्वर्ति सर्वर्तुषु रम्यरूपो देशो महाराष्ट्रमिति प्रसिद्धः ।।१।।

गोदावरीरोधसि रामचन्द्रः समाश्रयन् पञ्चवटीं मनोज्ञाम् ।
उवास वन्यामवलम्ब्य वृत्तिं सहानुजो यत्र सुखं सदारः ।।२।।

तिष्ठन्मयूरेशपुरे गणेशः क्लेशानशेषानपि यत्र हन्ति ।
प्रस्तूयते प्रेमपुरे प्रमोदान्मल्लारिपूजासु च येलकोटः ।।३।।

विन्यस्तहस्तः स्वनितम्बबिम्बे कल्पद्रुमो भक्तमनोरथानाम् ।
तिष्ठत्यपास्य श्रममिष्टकायामनादिकालादिह पाण्डुरङ्गः ।।४।।

भक्तव्रजस्तालमृदङ्गनादैर्गर्जन्मुहुर्विठ्ठल–विठ्ठलेति ।
आषाढमासे प्रतिवर्षमत्र क्षेत्रं समागच्छति पौण्डरीकम् ।।५।।

स्नातुं पवित्राम्भसि कृष्णवेण्या द्रष्टुं पदाब्जद्वयमत्रिसूनोः ।
अजस्रमागच्छति दूरदूरान्नृसिंहवाटीमिह यात्रिवर्गः ।।६।।

श्रीत्र्यम्बकेशो घुसृणेश्वरो वा यत्र क्वचिद् क्षेत्रमहाबलेशः ।
भीमाश्रयः शङ्करनामधेयः क्वचिच्छिवो राजति वैद्यनाथः ।।७।।

महालसाख्यां क्वचिदादधाति यत्र क्वचिद्विन्दति रेणुकाख्याम् ।
लक्ष्मीस्वरूपा क्वचिदादिशक्तिः क्वचिद् भवानी तुलजापुरस्था ।।८।।

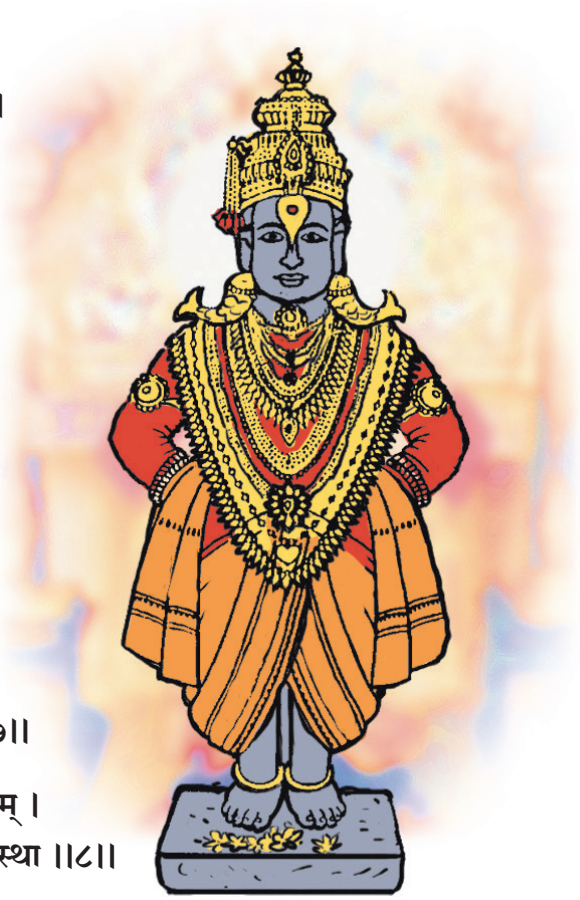

संवत्सरारम्भदिने प्रभाते सर्वे ध्वजारोपणमाद्रियन्ते ।
वितन्वते यत्र जनाः प्रमोदाद्दोलोत्सवं सद्मनि चैत्रगौर्याः ।।९।।

पक्षे सिते भाद्रपदे च मासे गृहे गृहे यत्र तिथौ चतुर्थ्याम् ।
प्रवर्तते मृण्मयमूर्तिपूजामहोत्सवः सिद्धिविनायकस्य ।।१०।।

निर्वर्त्य पूजाविधिमायुधानां नीराजनां वाजिविभूषणं च ।
व्रजन्ति सायं विजयादशम्यां सीमानमुल्लङ्घितुमत्र लोकाः ।।११।।

वृषोत्सवः श्रावणमासि यत्र कोजागरी शारदपौर्णिमायाम् ।
सम्पद्यमानस्त्रिपुरस्य दाहो विशिष्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।।१२।।

अन्वयः ।

१) दक्षिणदिक्स्थितः अपि गुणोत्तरः, सह्याश्रितः अपि द्विषताम् असह्यः सर्वर्तुषु रम्यरूपः देशः 'महाराष्ट्रम्' इति प्रसिद्धः वर्वर्ति ।

२) यत्र गोदावरीरोधसि मनोज्ञां पञ्चवटीं समाश्रयन् सहानुजः सदारः रामचन्द्रः वन्यां वृत्तिम् अवलम्ब्य सुखम् उवास।

३) यत्र मयूरेशपुरे तिष्ठन् गणेशः अशेषान् क्लेशान् अपि हन्ति । (यत्र) च प्रेमपुरे मल्लारिपूजासु प्रमोदात् येलकोटः प्रस्तूयते।

४) श्रमम् अपास्य स्वनितम्बबिम्बे विन्यस्तहस्तः भक्तमनोरथानां कल्पद्रुमः पाण्डुरङ्गः अनादिकालात् इह इष्टकायां तिष्ठति ।

५) अत्र प्रतिवर्षम् आषाढमासे तालमृद्ङ्गनादैः 'विठ्ठल-विठ्ठल' इति मुहुः गर्जन् भक्तव्रजः पौण्डरीकं क्षेत्रं समागच्छति।

६) इह कृष्णवेण्याः पवित्र-अम्भसि स्नातुम् अत्रिसूनोः पदाब्जद्वयं द्रष्टुं (च) नृसिंहवाटीं दूरदूरात् यात्रिवर्गः अजस्रम् आगच्छति ।

७) यत्र क्वचित् त्र्यम्बकेशः (वा) घुसृणेश्वरः (वा) क्षेत्रमहाबलेशः (वा) भीमाश्रयः शङ्करनामधेयः (वा) क्वचित् वैद्यनाथः शिवः (वा) राजति ।

८) यत्र आदिशक्तिः क्वचित् लक्ष्मीस्वरूपा, क्वचित् तुलजापुरस्था भवानी, क्वचित् महालसाख्याम् आदधाति, क्वचित् रेणुकाख्यां विन्दति ।

९) यत्र सर्वे जनाः संवत्सर-आरम्भदिने प्रभाते सद्मनि ध्वजारोपणम् आद्रियन्ते, प्रमोदात् चैत्रगौर्याः दोलोत्सवं (च) वितन्वते ।

१०) यत्र भाद्रपदे मासे सिते पक्षे चतुर्थ्यां तिथौ च सिद्धिविनायकस्य मृण्मयमूर्तिपूजामहोत्सवः गृहे गृहे प्रवर्तते ।

११) अत्र लोकाः पूजाविधिम्, आयुधानां नीराजनां वाजिविभूषणं च निर्वर्त्य विजयादशम्यां सायं सीमानम् उल्लङ्घितुं व्रजन्ति ।

१२) यत्र श्रावणमासि वृषोत्सवः, शारदपौर्णिमायां कोजागरी, कार्तिकपौर्णमास्यां सम्पद्यमानः त्रिपुरस्य दाहः विशिष्यते ।

वाग्विशेषः ।

श्लोकः १. १) महाराष्ट्रदेशः यद्यपि **दक्षिण**दिशि तिष्ठति तथापि गुणैः **उत्तरः** (श्रेष्ठः) वर्तते ।
'**सह्य**' पर्वताश्रितः अपि महाराष्ट्रदेशः द्विषताम् (शत्रूणाम्) **असह्यः** वर्तते ।
परस्परविरोधं दर्शयता शब्दयुग्मेन महाराष्ट्रस्य गौरवम् आख्याति कविः । एतेन कवेः शब्दसौष्ठवं

कल्पनासौन्दर्यं च स्पष्टं भवति ।

२) वर्वर्ति– वृत्–वर्त् (१ आ.प.) 'यङ्लुक्' (पौन:पुन्यार्थक–रूपम्) इति विशिष्ट: व्याकरणप्रयोग: । '**अतिशयेन वर्तते**' इति अर्थ: ।

श्लोक: २. पञ्चवटी–नाशिकनगरस्य एक: विभाग:, दण्डकारण्यस्य एक: भाग: इति मन्यते । अत्र अगस्त्यमुने: आश्रमोऽस्ति । वनवासे रामलक्ष्मणसीता: अत्र न्यवसन् ।

श्लोक: ३. १) प्रेमपुरम्– त्रयोदशे शतके लिखिते 'मल्लारिमाहात्म्यम्' इति संस्कृत–मराठी ग्रन्थे मल्लारिदेवस्य द्वादश स्थानानि वर्णितानि । तेषु एकतमं 'प्रेमपुरम्' इति । एतस्य ग्रन्थस्य विषये 'श्री. रा. चिं. ढेरे' महोदयेन लिखिते 'खण्डोबा' इति समीक्षाग्रन्थे 'प्रेमपुरम्' इत्यस्य कृते त्रीणि स्थानानि निर्दिष्टानि ।

अ) उस्मानाबादस्थे नळदुर्गसमीपे 'अणदूर' इति ।

आ) साताराजनपदे 'पालीपेम्बर' इति ।

इ) कर्णाटकप्रान्ते बिदरनगरसमीपे 'आदिमैलार' इति ।

२) येलकोट:– 'येळु' नाम कर्णाटकभाषायां 'सप्त' (७) इति । 'कोट:' नाम मराठीभाषायां 'कोटि' सङ्ख्या इति ।

मल्लारिरायस्य सप्तकोटियुतं सैन्यम् आसीत् इति श्रूयते । तथा च सप्तवारं तेन शत्रुसैन्यं जितम् । अत: एव 'येळकोट येळकोट जय मल्हार' इति विजयघोषणा: प्रस्तूयन्ते भक्तै: ।

श्लोक: ७. भारतवर्षे द्वादश ज्योतिर्लिङ्गानि प्रसिद्धानि । यथा–

सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमोंकारममलेश्वरम् ।।
परल्यां **वैद्यनाथं** च डाकिन्यां **भीमशङ्करम्** ।
सेतुबन्धे तु रामेशं **नागेशं** दारुकावने ।।
वाराणस्यां तु विश्वेशं **त्र्यम्बकं** गौतमीतटे ।
हिमालये तु केदारं **घृष्णेशं** च शिवालये ।।
एतानि ज्योतिर्लिङ्गानि सायं प्रात: पठेन्नर: ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्मरणेन विनश्यति ।।

तेषु महाराष्ट्रे पञ्च वर्तन्ते । तेषु चतुर्णां स्थानानां निर्देश: पाठेऽस्मिन् वर्तते ।

श्लोक: ८. आदिमायाया: ३$\frac{१}{२}$ शक्तिपीठानि भक्तजनेषु परमश्रद्धास्थानानि । तेषु त्रयाणां निर्देश: अस्मिन् पाठे वर्तते । एतानि पूर्णपीठानि –

१) कोल्हापुरस्था – महालक्ष्मी: ।

२) माहुरगडस्थिता – रेणुकादेवी ।

३) तुळजापुरस्था – भवानी ।

वणीदेशीया सप्तशृङ्गीदेव्या: अर्धपीठस्य निर्देश: तु अस्मिन् काव्ये नास्ति । तथा च महालसादेव्या: स्थानं महाराष्ट्रे नेवासे इत्यत्र वर्तते ।

शब्दार्थः ।

१) द्विषत् – शत्रुः, अरिः, रिपुः ।
२) रोधः – (रोधस्, नपुंसकलिङ्गम्) तटः, तीरम् ।
३) वन्यावृत्तिः – वनवासः ।
४) सदारः – पत्नीसहितः । ('दार' अकारान्तम्, पुंलिङ्गम् । नित्यबहुवचनम् ।)
५) क्लेशः – कष्टम् ।
६) कल्पद्रुमः – कल्पवृक्षः ।
७) इष्टका – इष्टिका । ('वीट'/Brick)
८) पौण्डरीकं क्षेत्रम् – पण्ढरपुरम् ।
९) अम्भः – (अम्भस्, नपुंसकलिङ्गम्) जलम्, नीरम्, तोयम् ।
१०) कृष्णवेणी – कृष्णानदी ।
११) अब्जम् – कमलम्, नीरजम् ।
१२) अत्रिसूनुः – अत्रिपुत्रः, दत्तात्रेयः ।
१३) अजस्रम् – सततम्, निरन्तरम् ।
१४) भक्तव्रजः – भक्तसमूहः । (वारकरी)
१५) सितपक्षः – शुक्लपक्षः ।
१६) मृण्मयमूर्तिः – मृत्तिकानिर्मिता मूर्तिः ।
१७) वृषोत्सवः – वृषभपूजा । (बैलपोळा)
१८) कार्तिकपौर्णमास्याम् – कार्तिकपौर्णिमायाम् । (पौर्णमासी = पौर्णिमा ।)

सन्धिविग्रहः ।

१) दक्षिणदिक्स्थितोऽपि = दक्षिणदिक्स्थितः + अपि ।
२) तिष्ठत्यपास्य = तिष्ठति + अपास्य ।
३) क्वचिच्छिवः = क्वचित् + शिवः ।
४) प्रमोदाद्दोलोत्सवम् = प्रमोदात् + दोलोत्सवम् ।
५) भक्तव्रजस्तालमृदङ्गनादैर्गर्जन्मुहुर्विठ्ठल-विठ्ठलेति = भक्तव्रजः + तालमृदङ्गनादैः + गर्जन् + मुहुः + विठ्ठल-विठ्ठल + इति ।

समासविग्रहः ।

१) गुणोत्तरः – गुणैः उत्तरः । तृतीया-तत्पुरुषः ।
२) सह्याश्रितः – सह्यम् आश्रितः । द्वितीया-तत्पुरुषः ।
३) सर्वर्तुषु – सर्वे ऋतवः, तेषु । कर्मधारयः ।
४) गोदावरीरोधसि – गोदावर्याः रोधः, तस्मिन् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
५) पञ्चवटीम् – पञ्चानां वटानां समाहारः, ताम् । द्विगुः ।
६) सहानुजः – अनुजेन सह । सह-बहुव्रीहिः ।
७) सदारः – दारैः सह । सह-बहुव्रीहिः ।
८) विन्यस्तहस्तः – विन्यस्तौ हस्तौ येन सः । बहुव्रीहिः ।

९) पवित्राम्भसि - पवित्रम् अम्भः, तस्मिन् । कर्मधारयः ।
१०) महालसाख्याम् - महालसा इति आख्या यस्याः सा, ताम् । बहुव्रीहिः ।
११) तुलजापुरस्था - तुलजापुरे तिष्ठति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
१२) वाजिविभूषणम् - वाजिनां विभूषणम् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) समाश्रयन् - सम् + आ + श्रि (१ उ.प. अत्र प.प.)
अ) (अत्र) शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
ब) लङ्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
२) उवास - वस् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) तिष्ठन् - स्था (१ प.प.) शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
४) हन्ति - हन् (२ प.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) प्रस्तूयते - प्र + स्तु (२ प.प.), कर्मणि लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) अपास्य - अप + अस् (४ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
७) स्नातुम् - स्ना (२ प.प.), हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम् ।
८) आदधाति - आ + धा (३ उ.प. अत्र प.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
९) आद्रियन्ते - आ + दृ (६ आ.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
१०) वितन्वते - वि + तन् (८ उ.प. अत्र आ.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
११) सद्मनि - सद्मन्, अन्नन्तम्, नपुंसकलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम् ।
१२) निर्वर्त्य - निर् + वृत् (१ आ.प.), णिजन्त, पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
१३) सीमानम् - सीमन्, अन्नन्तम्, स्त्रीलिङ्गम्, द्वितीया एकवचनम् ।
१४) सम्पद्यमानः - सम् + पद् (४ आ.प.), शानच्-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) गुणोत्तरो दक्षिणदिक्स्थितोऽपि सह्याश्रितोऽपि द्विषतामसह्यः ।
२) उवास वन्यामवलम्ब्य वृत्तिं सहानुजो यत्र सुखं सदारः ।
३) प्रस्तूयते प्रेमपुरे प्रमोदान्मल्लारिपूजासु च येलकोटः ।
४) तिष्ठत्यपास्य श्रममिष्टकायामनादिकालादिह पाण्डुरङ्गः ।
५) क्वचिच्छिवो राजति वैद्यनाथः ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) पाण्डुरङ्गः कल्पद्रुमः इव अस्ति, यतः .....।
अ) सः इष्टकायां तिष्ठति ।
ब) सः भक्तस्य मनोरथान् पूरयति ।

२) यात्रिवर्गः नृसिंहवाटीम् आगच्छति, यतः .....।
अ) सः नरसिंहदर्शनम् इच्छति ।
ब) सः अत्रिसूनोः दर्शनम् इच्छति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) संवत्सरारम्भदिने प्रभाते – ..... ।

अ) जना: दोलोत्सवं वितन्वते ।

ब) जना: ध्वजारोपणम् आद्रियन्ते ।

२) आषाढमासे भक्तव्रज: – ..... ।

अ) पौण्डरीकं समागच्छति ।

ब) नृसिंहवाटीं समागच्छति ।

३) भाद्रपदमासे सितपक्षे – ..... ।

अ) गणेशपूजामहोत्सव: प्रवर्तते ।

ब) वाजिविभूषणं प्रवर्तते ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) रामचन्द्रस्य निवासस्थानम् – [ ]

२) मयूरेशपुरस्थ: देव: – [ ]

३) श्रावणमासि क्रियमाण: उत्सव: – [ ]

४) शारदपौर्णिमाया: नामधेयम् – [ ]

५) अनादिकालात् इष्टकायां तिष्ठति – [ ]

६) मल्लारिपूजासु प्रस्तूयते – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) रामचन्द्र: कुत्र उवास ?

२) भक्तव्रज: पौण्डरीकं क्षेत्रं कदा समागच्छति ?

३) आयुधानां नीराजना कदा क्रियते ?

४) जना: ध्वजारोपणं कदा आद्रियन्ते ?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) प्रेमपुरे मल्लारिपूजासु प्रमोदात् येलकोट: प्रस्तूयते ।

२) श्रावणमासे भक्तव्रज: पौण्डरीकं क्षेत्रं समागच्छति ।

३) महाराष्ट्रे आषाढपौर्णमास्यां सम्पद्यमान: त्रिपुरस्य दाह: विशिष्यते ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) जना: सद्मनि चैत्रगौर्या: दोलोत्सवं वितन्वते ।

२) सिद्धिविनायकस्य पूजामहोत्सव: भाद्रपदमासे प्रवर्तते ।

३) लोका: विजयादशम्यां सीमानम् उल्लङ्घितुं व्रजन्ति ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) गोदावरीरोधसि रामचन्द्रः उवास । (तद्)

२) जनाः चैत्रगौर्याः दोलोत्सवं वितन्वते । (तद्)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) मनोज्ञाम्	क्लेशान्
२) सदारः	पञ्चवटीम्
३) अशेषान्	भवानी
४) तुलजापुरस्था	क्षेत्रम्
५) चतुर्थ्याम्	रामचन्द्रः
	तिथौ

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) क्वचिच्छिवः = ... + शिवः ।

२) ..... = प्रमोदात् + दोलोत्सवम् ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

१) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

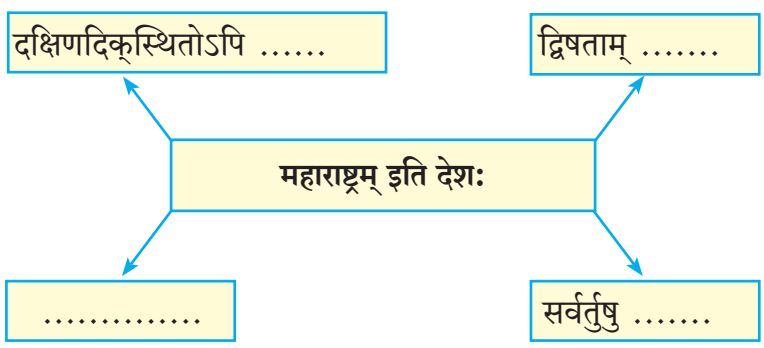

२)

३)

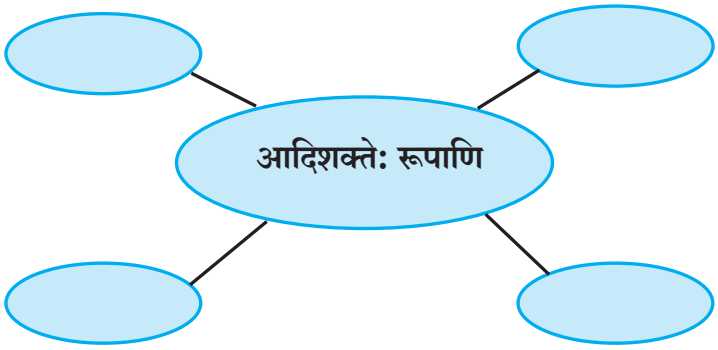

४)

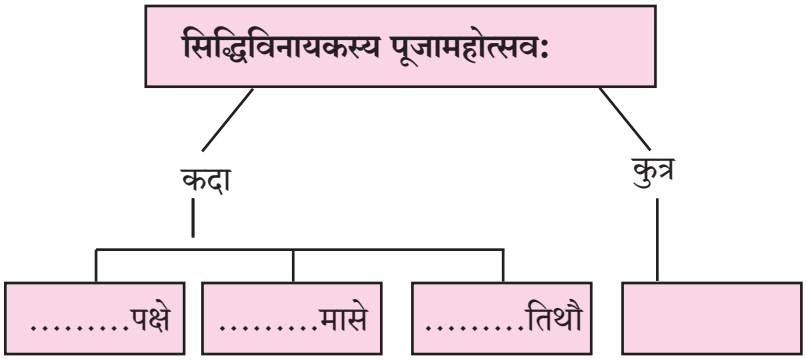

२) मञ्जूषायाः आधारेण स्तम्भपूरणं कुरुत । (श्लोक ११–१२ आधारेण)

अ	ब
विजयादशमी	
श्रावणमासि	
शारदपौर्णिमा	
कार्तिकपौर्णिमा	

(वृषोत्सवः, त्रिपुरदाहः, ध्वजारोपणम्, सीमोल्लङ्घनम्, कोजागरी)

उपक्रमः –

१) भारतस्य विविधप्रान्तानाम् उत्सवानाम् अल्पपरिचयं लिखत ।

२) युष्माकं प्रियम् उत्सवं यूयं कथं सभाजयथ तद्विषये लिखत ।

***

शुभाशयाः

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । श्रुतं मया, रुग्णो भवान् ।
भगवतः अनुग्रहेण शीघ्रं स्वास्थ्यलाभं करोतु भवान् ।
(स्वास्थ्यलाभार्थम्)

तृतीयः पाठः । मोदं वितनोतु संवादः ।

भूमिका – सुभाषितानां बहवः प्रकाराः इतः पूर्वम् अस्माभिः दृष्टाः । अत्र विशिष्य संवादमयानि सुभाषितानि सङ्गृहीतानि। देवताद्वयस्य, देवतामनुष्ययोः, पक्षिणोः रोचकाः संवादाः सुभाषितेषु दृश्यन्ते । अत्र श्लेषालङ्कारस्य तथा अन्योक्ति-अलङ्कारस्य उदाहरणम् अपि दृश्यते । कुत्रचित् कृतककलहः, कुत्रचित् परिहासः, कुत्रचित् उपहासोऽपि दृश्यते ।

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद् भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विकासितेऽथ वदने दृष्ट्वा समस्तं जगद्
माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स वः केशवः ।।१।।
(शार्दूलविक्रीडितम्)

कस्त्वं? शूली मृगय भिषजं नीलकण्ठः प्रियेऽहं
केकामेकां कुरु पशुपतिर्नैव दृश्ये विषाणे ।
स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेशः शिवायाः
गच्छाटव्यामिति हतवचाः पातु वश्चन्द्रचूडः ।।२।।
(मन्दाक्रान्ता)

कस्त्वं लोहितलोचनास्यचरणो हंसः कुतो मानसात् ।
किं तत्रास्ति सुवर्णपङ्कजवनान्यम्भः सुधासन्निभम् ।
रत्नानां निचयः प्रवालमणयो वैदूर्यरोहाः क्वचित्
शम्बूका अपि सन्ति? नेति च बकैराकर्ण्य हीहीकृतम् ।।३।।
(शार्दूलविक्रीडितम्)

पद्मे मूढजने ददासि विभवं विद्वत्सु किं मत्सरः?
नाहं मत्सरिणी, न चापि चपला नैवास्ति मूर्खे रतिः ।
मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि नितरां तत्कारणं श्रूयतां
विद्वान्सर्वजनेषु पूजिततमो मूर्खस्य नान्या गतिः ।।४।।
(शार्दूलविक्रीडितम्)

अम्बा कुप्यति तात मूर्ध्नि विधृता गङ्गेयमुत्सृज्यतां
विद्वन् षण्मुख का गतिर्मम चिरं मूर्ध्नि स्थिताया वद ।
कोपावेशवशादशेषवदनैः प्रत्युत्तरं दत्तवान्
''अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारान्निधिर्वारिधिः'' ।।५।।
(शार्दूलविक्रीडितम्)

अन्वयः ।

१) मुसली/बलरामः- अम्ब, रन्तुं गतेन कृष्णेन अधुना स्वेच्छया मृद् भक्षिता!

अम्बा - सत्यं कृष्ण?

कृष्णः - कः एवम् आह?

अम्बा - मुसली ।

कृष्णः - अम्ब, मिथ्या; आननं पश्य ।

अम्बा - व्यादेहि ।

इति विकासिते वदने समस्तं जगत् दृष्ट्वा यस्य माता विस्मयवशं जगाम सः केशवः वः पायात् ।

२) पार्वती - कः त्वम्?

शङ्करः - शूली ।

पार्वती - भिषजं मृगय ।

शङ्करः - प्रिये, अहं नीलकण्ठः ।

पार्वती - एकां केकां कुरु ।

शङ्करः - पशुपतिः ।

पार्वती - विषाणे एव न दृश्ये ।

शङ्करः - मुग्धे, स्थाणुः ।

पार्वती - तरुः न वदति ।

शङ्करः - शिवायाः जीवितेशः ।

पार्वती - अटव्यां गच्छ ।

इति हतवचाः चन्द्रचूडः वः पातु ।

३) बकाः - लोहितलोचनास्यचरणः त्वं कः?

हंसः - हंसः ।

बकाः - कुतः?

हंसः - मानसात् ।

बकाः - तत्र किम् अस्ति?

हंसः - सुवर्णपङ्कजवनानि, सुधासन्निभम् अम्भः, रत्नानां निचयः, प्रवालमणयः, क्वचित् वैदूर्यरोहाः ।

बकाः - अपि शम्बूकाः सन्ति?

हंसः - न ।

इति आकर्ण्य बकैः हीहीकृतम् ।

४) (भक्तः वदति) पद्मे, मूढजने विभवं ददासि, विद्वत्सु मत्सरः किम्? (लक्ष्मीः वदति), ''अहं न मत्सरिणी, न च अपि चपला, न एव (मम) मूर्खे रतिः अस्ति । (अहं) मूर्खेभ्यः नितरां द्रविणं ददामि, तत्कारणं श्रूयताम् । सर्वजनेषु विद्वान् पूजिततमः, मूर्खस्य अन्या गतिः न ।''

५) (षण्मुखः वदति) ''तात, अम्बा कुप्यति (अतः) मूर्ध्नि विधृता इयं गङ्गा उत्सृज्यताम् ।''

(शङ्करः वदति) ''विद्वन् षण्मुख, मम मूर्ध्नि चिरं स्थितायाः (गङ्गायाः) का गतिः वद''!

(तदा) कोपावेशवशात् अशेषवदनैः (षण्मुखः) प्रत्युत्तरं दत्तवान्, ''अम्भोधिः, जलधिः, पयोधिः, उदधिः, वारान्निधिः, वारिधिः ।''

वाग्विशेषः ।

श्लोकः २.

* इदं श्लेषालङ्कारस्य उदाहरणम् । श्लेषः नाम एकस्य शब्दस्य नैके अर्थाः सन्ति । अयं पार्वतीशिवयोः संवादः । शूली, नीलकण्ठः इति विशेषणानि शिवः आत्मानम् उद्दिश्य वदति । श्लेषार्थं गृहीत्वा पार्वती प्रत्युत्तरं ददाति।

शूली – १. त्रिशूलधारी २. शूलः यस्य अस्ति-रुग्णः

नीलकण्ठः – १. शिवः २. मयूरः

पशुपतिः – १. शिवः २. वृषभः

स्थाणुः – १. शिवः २. तरुः

शिवाः – १. पार्वती २. जम्बूकी

* 'गच्छाटव्याम्' इति गम् धातोः प्रयोगे सति अपि द्वितीयास्थाने सप्तमी विभक्तिः प्रयुक्ता ।

श्लोकः ३. अप्रस्तुतप्रशंसा-अलङ्कारस्य प्रकारः अन्योक्तिः । एषा बकान्योक्तिः । सामान्यजनानां रुचिः अपि सामान्या । ते असामान्यत्वं न जानन्ति एव इति एषा अन्योक्तिः सूचयति । यथा हिन्दीभाषायाम् उच्यते-''बन्दर क्या जाने अद्रक का स्वाद!'' इति ।

श्लोकः ५.

* एतत् समस्यापूर्तेः उदाहरणम् । अन्तिमा पङ्क्तिः समस्यारूपेण तिष्ठति । समस्यायाः उत्तररूपेण पूर्वपङ्क्तयः रचिताः । अम्भोधिः, जलधिः, पयोधिः इत्यादीनि सन्ति समुद्रनामानि।
* वारान्निधिः - वाराम् निधिः । अलुक्-षष्ठी-तत्पुरुषः । 'अलुक्' इत्युक्ते पूर्वपदस्य विभक्तिः यथावत् दृश्यते। वार् = जलम् । तस्य षष्ठी-बहुवचनं 'वाराम्' इति समस्तपदे अपि यथावत् तिष्ठति ।
* अन्तिमचरणे 'धि' वर्णस्य पुनरुक्त्या अनुप्रास-अलङ्कारः ।

शब्दार्थः ।

१) रन्तुम् - खेलितुम् ।
२) मुसली - बलरामः ।
३) व्यादेहि - मुखम् उद्घाटय ।
४) पायात् - रक्षेत् ।
५) केका - मयूरध्वनिः ।
६) विषाणम् - शृङ्गम् ।
७) अटवी - वनम् ।
८) लोहितम् - रक्तम्, रक्तवर्णीयम् ।
९) आस्यम् - तुण्डम्, मुखम्, वदनम् ।
१०) सुधासन्निभम् - अमृतसदृशम् ।
११) शम्बूकः - जलमन्थरः । (गोगलगाय/Snail)
१२) विभवम् - वैभवम्, ऐश्वर्यम् ।
१३) रतिः - प्रीतिः ।
१४) द्रविणम् - धनम् ।
१५) मूर्धा - मस्तकम् ।

सन्धिविग्रहः ।

१) पायात्स वः = पायात् + सः+ वः ।
२) तरुर्जीवितेशः = तरुः + जीवितेशः ।
३) सुवर्णपङ्कजवनान्यम्भः = सुवर्णपङ्कजवनानि + अम्भः ।
४) बकैराकर्ण्य = बकैः + आकर्ण्य ।
५) गङ्गेयम् = गङ्गा + इयम् ।
६) कोपावेशवशादशेषवदनैः = कोपावेशवशात् + अशेषवदनैः ।

समासविग्रहः ।

१) हतवचाः - हतानि वचांसि यस्य सः । बहुव्रीहिः ।
२) चन्द्रचूडः - चन्द्रः चूडायाम् यस्य सः । बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) व्यादेहि - वि + आ + दा (३ उ.प. अत्र प.प.), लोट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
२) जगाम - गम् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) पायात् - पा (२ प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) मृगय - मृग् (१० उ.प. अत्र प.प.), लोट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) दृश्ये - दृश् (१ प.प.), कृत्य (य)-प्रत्ययान्तं विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया द्विवचनम् ।
६) आकर्ण्य - आ + कर्ण् (१० उ.प.), पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
७) विद्वत्सु - विद्वस्, वस् - प्रत्ययान्तम्, पुंलिङ्गम्, सप्तमी बहुवचनम् ।
८) श्रूयताम् - श्रु-शृ (५ प.प.), कर्मणि लोट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
९) पूजिततमः - पूज् (१० उ.प.), क्त-प्रत्ययान्तस्य तमवाचकं विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
१०) मूर्ध्नि - मूर्धन्, अन्नन्तम्, पुंलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) हतवचाः पातु वश्चन्द्रचूडः ।
२) नेति च बकैराकर्ण्य हीहीकृतम् ।
३) मूर्खस्य नान्या गतिः ।
४) विद्वन् षण्मुख का गतिर्मम चिरं मूर्ध्नि स्थितायां वद ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) मुसली कृष्णम् अधिक्षिपति, यतः .....।
अ) कृष्णः रन्तुं गतः ।
ब) कृष्णेन मृद् भक्षिता ।

२) बकाः मानसजलाशयाय न स्पृहयन्ति, यतः .....।
अ) तत्र वातावरणं सुन्दरं नास्ति ।
ब) तत्र शम्बूकाः न सन्ति ।

३) पद्मा मूढजनेभ्य: विभवं ददाति, यत: .....।

अ) सा अविचारिणी ।

ब) मूर्खाणाम् अन्या गति: नास्ति ।

४) षण्मुख: पित्रे गङ्गाम् उत्स्रष्टुं कथयति, यत: .....।

अ) गङ्गा शिवस्य शिरसि भारभूता ।

ब) षण्मुखस्य माता गङ्गाया: कारणात् कुप्यति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) कृष्णस्य विकासिते वदने अम्बया – ..... ।

अ) भक्षिता मृद् दृष्टा ।

ब) समस्तं जगद् दृष्टम् ।

२) नीलकण्ठं शङ्करं पार्वती – ..... ।

अ) नृत्यं कर्तुम् आदिशति ।

ब) केकां कर्तुम् आदिशति ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) रन्तुं गतेन कृष्णेन भक्षिता –

२) पार्वत्या हतवचा: –

३) हंसस्य मूलस्थानम् –

४) सर्वजनेषु पूजिततम: –

५) अशेषवदनै: प्रत्युत्तरं दत्तवान् –

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) माता कृष्णस्य वदने किम् अपश्यत्?

२) कीदृश: चन्द्रचूड: व: पातु?

३) कै: हीहीकृतम्?

४) पद्मा मूढजनेभ्य: किं ददाति?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) कृष्णेन नवनीतं भक्षितम् ।

२) लक्ष्मी: विद्वज्जनेभ्य: नितरां द्रविणं ददाति ।

३) यमुना शङ्करस्य मूर्ध्नि स्थिता ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) तरु: न वदति ।

२) पद्मा मूर्खेभ्य: द्रविणं ददाति ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) अम्ब, पश्य आननम् । (इदम्)

२) मानसे सुधासन्निभम् अम्भ: अस्ति । (तद्)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) विकासिते	अम्भः
२) समस्तम्	वदने
३) हतवचाः	विद्वान्
४) लोहितलोचनास्यचरणः	चन्द्रचूडः
५) पूजिततमः	जगत्
	हंसः

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) तरुर्जीवितेशः = तरुः +..... ।

२) सुवर्णपङ्कजवनान्यम्भः = ... + अम्भः ।

३) ..... = बकैः + आकर्ण्य ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

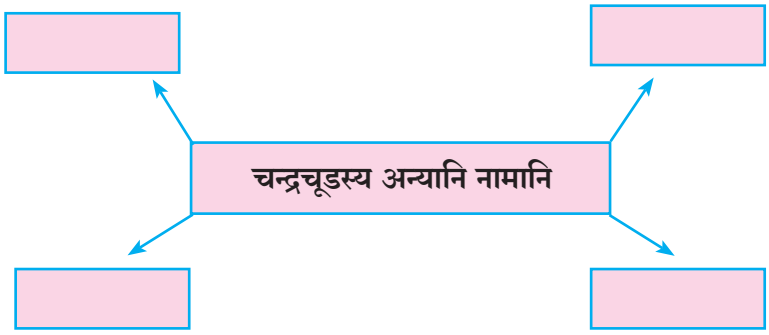

२)

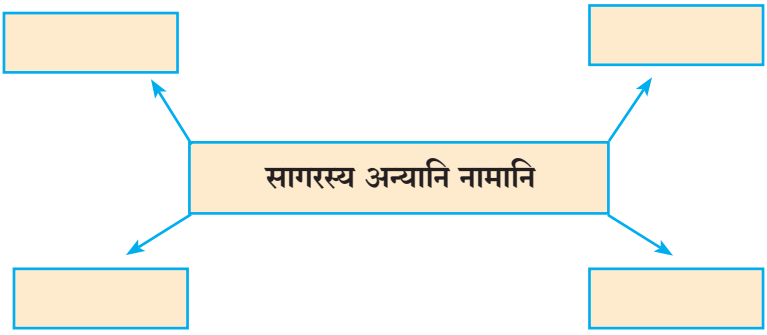

३)

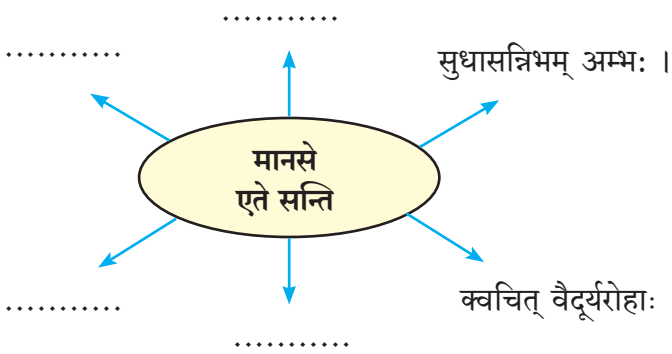

(आ) क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

* मातु: विस्मयवशता ।
* कृष्णस्य मृद्भक्षणम् ।
* वदने जगद्दर्शनम् ।
* मुसलिन: अम्बायै कथनम् ।

उपक्रम: –

१) एतानि सुभाषितानि चित्रकथारूपेण आलिखत ।

२) सूत्रधारं नियोज्य सुभाषितानां नाट्यीकरणं कुरुत ।

***

ज्ञानरञ्जनी

'दशकुमारचरितम्' इत्यस्य हिन्दी व्याख्याकार: लिखति– दशकुमारचरितस्य रचयिता महाकवि: दण्डी संस्कृत–गद्यसाहित्यमालाया: मध्यमणि: अस्तीति मन्यते । पुनश्च स लिखति–संस्कृतकाव्यजगति शब्दानां कलात्मक–वाटिका–समलङ्करणे अभूतपूर्वसफलता प्राप्ताऽस्ति दण्डिना । दण्डी शब्दराज्यस्य समर्थ: राजा वर्तते । अनेन रचितस्य गद्यकाव्य–दशकुमारचरिते आनुप्रासिक–पदविन्यास: प्रदर्शनीय: एव विद्यते यथार्थतया । ललितपदानां (शब्दानां) शृङ्खलाबद्ध–संस्थापना–चातुर्यं विलक्षणीयं वर्तते इति समस्तदशकुमारचरिते ओतप्रोततया अवतीर्णं विद्यते । अत एव संस्कृतभाषासाहित्ये 'दण्डिन: पदलालित्यम्' इति उक्ति: आत्यन्तिकतया सुप्रसिद्धा स्वयमेव जाता अस्ति सर्वत्र ।

'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति उक्ति: प्राचीन–संस्कृतसाहित्यकारेषु प्रचलितजाता अस्तीति प्राचीनकालत: एव दशकुमारचरितस्य अध्ययनेन एतत् सिद्धं भवतीति यत् दण्डी इत्ययं व्यावहारिक–संस्कृत–गद्यस्य सिद्धहस्त–लेखक: आसीदिति । दण्डिन: गद्यलेखनशैली सरला, सुलभा, सुबोधा एवं प्रसादमयी अस्तीति । दशकुमारचरिते दशकुमाराणां चरितं रचितं जातमस्ति । दशसु कुमारेषु मन्त्रगुप्त इत्यस्य चरितम् 'ओष्ठ्यवर्णविरहितशब्दै:' गुम्फितं विद्यते। प्, फ्, ब्, भ्, म् इत्येते ओष्ठ्यवर्णा: । दशकुमारचरितात् स्वीकृत: ओष्ठवर्णविरहित: परिच्छेद: ।

सद्य: सङ्गतानां च सैनिकानां तदत्यचित्रीयताकारान्तरग्रहणम् । गजस्कन्धगत: सितच्छत्रादिसकलराज चिह्नराजितश्चण्डतरदण्डिदण्डताडनत्रस्तजनदत्तान्तरालया राजवीथ्या यातस्तां निशां रसनयननिरस्तनिद्रारतिनैषम्। नीते च जनाक्षिलक्ष्यतां लाक्षारसदिग्धदिग्गजशिर:सदृक्षे शक्रदिगङ्गनारत्नादर्शेऽर्कचक्रे कृतकरणीय: किरणजालकरालरत्नराजिराजितराजार्हासनाध्यासी सहायानगादिषम्–दृश्यतां शक्तिरार्षी, यत्तस्य यतेरजेयस्येन्द्रियाणां संस्कारेण नीरजसा नीरजसांनिध्यशालिनि सहर्षालिनि सरसि सरसिजदलसंनिकाशच्छाय–स्याधिकतरदर्शनीयस्याकारान्तरस्य सिद्धिरासीत् । अद्य सकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिर: । तदिदानीं चन्द्रशेखरनरकशासनसरसिजासनादीनां त्रिदशेशानां स्थानान्यत्यादररचितनृत्यगीताद्याराधनानि क्रियन्ताम् । ह्रियन्तां च गृहादित: क्लेशनिरसनसहान्यर्थिसार्थैर्धनानि इति । आश्चर्यरसातिरेकहृष्टदृष्टयस्ते 'जय जगदीश! जयेन सातिशयं दश दिश: स्थगयन्निजेन यशसादिराजयशांसि' इत्यसकृदाशास्यारचयन्यथादिष्टा: क्रिया: । स चाहं दयिताया: सखीं हृदयस्थानीयां शशामसेनां कन्यकां कदाचित्कार्यान्तरागतां रहस्याचक्षिषि–'कच्चिदयं जन: कदाचिदासीदृष्ट:?' इति ।

चतुर्थः पाठः । भावेन भावः, क्रियया क्रिया ।

भूमिका – सुभाषितं नाम मुक्तककाव्यम् । यस्य श्रवणं पठनं च आनन्ददायकं तत् सुभाषितम् । संस्कृतसुभाषितानि तेषाम् आशयसौन्दर्यार्थं, शब्दसौन्दर्यार्थं, कल्पनावैविध्यार्थं च प्रसिद्धानि एव । किन्तु सुभाषितानि प्रायशः वैशिष्ट्यपूर्णाः व्याकरणरचनाः अपि प्रकटीकुर्वन्ति । सुभाषितेषु निहितं व्याकरणसौन्दर्यं परिचाययितुम् एतत् सुभाषितसङ्कलनं प्रस्तुतम् ।

'सति-सप्तमी' संस्कृतस्य विशेषरचना । अस्मिन् पाठे 'सति-सप्तमी' रचनायुतानि सुभाषितानि सङ्गृहीतानि । एषा रचना अल्पाक्षरा सारगर्भा च इति तस्याः विशेषः ।

चित्ते प्रसन्ने भुवनं प्रसन्नं **चित्ते विषण्णे** भुवनं विषण्णम् ।
अतोऽभिलाषो यदि ते सुखे स्यात् चित्तप्रसादे प्रथमं यतस्व ।।१।।
(उपजातिः)

खद्योतो द्योतते तावत् यावन्नोदयते शशी।
उदिते तु **सहस्रांशौ** न खद्योतो न चन्द्रमाः ।।२।।
(अनुष्टुप्)

पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ।।३।।
(अनुष्टुप्)

पथ्ये सति गदार्तस्य भेषजग्रहणेन किम् ।
पथ्येऽसति गदार्तस्य भेषजग्रहणेन किम् ।।४।।
(अनुष्टुप्)

चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया ।
न कूपखननं युक्तं **प्रदीप्ते** वह्निना **गृहे** ।।५।।
(अनुष्टुप्)

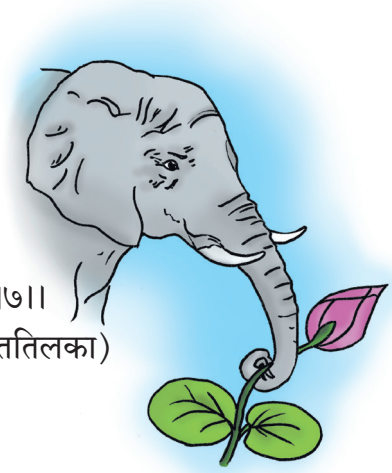

गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैः ।
यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा साऽन्यजन्मनि ।।६।।
(अनुष्टुप्)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या **यत्ने कृते** यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।।७।।
(वसन्ततिलका)

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं **विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे** हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ।।८।।
(वसन्ततिलका)

अन्वयः ।

१) प्रसन्ने चित्ते भुवनं प्रसन्नं, विषण्णे चित्ते भुवनं विषण्णम् । अतः यदि ते सुखे अभिलाषः स्यात् (तर्हि) प्रथमं चित्तप्रसादे यतस्व ।

२) यावत् शशी न उदयते तावत् खद्योतः द्योतते । सहस्रांशौ उदिते तु खद्योतः न (द्योतते) चन्द्रमाः (अपि) न (द्योतते) ।

३) या विद्या पुस्तकस्था सा कार्यकाले समुत्पन्ने तु विद्या न (भवति) । (यद्) धनं परहस्तगतं तद् (कार्यकाले समुत्पन्ने तु) धनं न (भवति) ।

४) गदार्तस्य पथ्ये सति भेषजग्रहणेन किम्? (आवश्यकता एव नास्ति ।) गदार्तस्य पथ्ये असति भेषजग्रहणेन किम्? (उपयोगः एव नास्ति ।)

५) विपदाम् आदौ एव हि प्रतिक्रिया चिन्तनीया । वह्निना प्रदीप्ते गृहे कूपखननं न युक्तम् ।

६) बुधैः वयसि गते अपि सर्वा विद्या आत्मना ग्राह्या । यद्यपि सा फलदा न स्यात्, (तथापि) अन्यजन्मनि (सा) सुलभा (भवेत्) ।

७) लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति । कापुरुषाः 'दैवेन देयम्' इति वदन्ति । (त्वं) दैवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं कुरु । यत्ने कृते (अपि) यदि कार्यं न सिध्यति (तर्हि) अत्र कः दोषः? (कः अपि दोषः नास्ति ।)

८) 'रात्रिः गमिष्यति, सुप्रभातं भविष्यति, भास्वान् उदेष्यति, पङ्कजश्रीः हसिष्यति, इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे, हा हन्त हन्त! गजः नलिनीम् उज्जहार ।

वाग्विशेषः ।

१. सतिसप्तमीयुक्तस्य वाक्यस्य सरलार्थं ज्ञातुं गौणवाक्ये अर्थमनुसृत्य यदा-तदा, यावत्-तावत् अथवा यद्यपि-तथापि एतेषाम् अव्ययुग्मानां प्रयोगः भवति । यथा-'यदा गृहं वह्निना प्रदीप्तं तदा...।'

२. महर्षिणा पाणिनिना अष्टाध्यायीग्रन्थे सतिसप्तमीरचनाविषयकं सूत्रं रचितम् - 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्।' (२/३/३७)

शब्दार्थः ।

१) अभिलाषः - इच्छा, कामना, वाञ्छा ।
२) खद्योतः - प्रभाकीटः । (काजवा/firefly)
३) द्योतते - प्रकाशते, दीप्यते ।
४) सहस्रांशुः/भास्वान् - सूर्यः, सहस्ररश्मिः, आदित्यः, भास्करः ।
५) गदार्तः - रुग्णः, व्याधिग्रस्तः, रोगी ।
६) भेषजम् - औषधम् ।
७) विपद् - आपद्, सङ्कटम्, विपत्तिः ।
८) कापुरुषः - भीरुः, कातरः ।
९) द्विरेफः - भृङ्गः, भ्रमरः, षट्पदः, अलिः।
१०) नलिनी - कमलिनी, मृणालिनी ।

सन्धिविग्रहः ।

१) अतोऽभिलाषो यदि = अतः + अभिलाषः + यदि ।
२) यावन्नोदयते = यावत् + न + उदयते ।

३) पथ्येऽसति = पथ्ये + असति ।
४) सान्यजन्मनि = सा + अन्यजन्मनि ।
५) रात्रिर्गमिष्यति = रात्रिः + गमिष्यति ।

समासविग्रहः ।

१) खद्योतः – खे द्योतते इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
२) सहस्रांशौ – सहस्रम् अंशवः यस्य सः, तस्मिन् । बहुव्रीहिः ।
३) पुस्तकस्था – पुस्तके तिष्ठति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
४) गदार्तः – गदेन आर्तः । तृतीया-तत्पुरुषः ।
५) फलदा – फलं ददाति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
६) पुरुषसिंहम् – पुरुषः एव सिंहः, तम् । कर्मधारयः ।
७) कापुरुषः – कुत्सितः पुरुषः । प्रादि तत्पुरुषः ।
८) पङ्कजश्रीः – पङ्के जायते इति । उपपद-तत्पुरुषः । **अथवा** पङ्कात् जायते इति । उपपद-तत्पुरुषः । पङ्कजस्य श्रीः । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
९) कोषगते – कोषं गतः, तस्मिन् । द्वितीया-तत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) यतस्व – यत् (१ आ.प.), लोट्, मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
२) प्रसन्नम् – प्र + सद्-सीद् (१ प.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया, एकवचनम् । पुंलिङ्गम्, द्वितीया एकवचनम् ।
३) विषण्णम् – वि + सद्-सीद् (१ प.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् । पुंलिङ्गम्, द्वितीया एकवचनम् ।
४) द्योतते – द्युत् (१ आ.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) समुत्पन्ने – सम् + उद् + पद् (४ आ.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम्।
६) सति – अस् (२ प.प.), शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम्।
७) विपदाम् – विपद्, दकारान्तम्, स्त्रीलिङ्गम्, षष्ठी बहुवचनम् ।
८) प्रदीप्ते – प्र + दीप् (४ आ.प.), 'क्त' प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम् ।
९) ग्राह्या – ग्रह् (९ उ.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम् (य-प्रत्ययान्तम्), स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम्।
१०) उपैति – उप + इ (२ प.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
११) देयम् – दा (१ प.प., ३ उ.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम् (य-प्रत्ययान्तम्), नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।
१२) निहत्य – नि + हन् (२ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
१३) विचिन्तयति – १) वि + चिन्त् (१० उ.प. अत्र प.प.) लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
२) (अत्र) वि + चिन्त् (१० उ.प. अत्र प.प.), शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम् ।
१४) उज्जहार – उद् + हृ (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) चित्तप्रसादे प्रथमं यतस्व ।

२) न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ।

३) यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

४) हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) मनुजः चित्तप्रसादे एव प्रथमं यतेत, यतः .....।

अ) चित्तप्रसादनम् अतीव सुलभम् ।

ब) चित्तप्रसादेन भुवनं प्रसन्नं प्रतिभाति ।

२) आत्मशक्त्या यत्नः कर्तव्यः एव, यतः .....।

अ) यत्नेन एव फलं लभ्यते ।

ब) यत्नेन न किमपि लभ्यते ।

३) बुधैः वयसि गते अपि विद्या ग्राह्या, यतः .....।

अ) अन्यजन्मनि विद्या सुलभा भविष्यति ।

ब) वृद्धावस्थायां स्मरणशक्तिः वर्धते ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) यदि चित्तं प्रसन्नं, तर्हि – ..... ।

अ) भुवनं प्रसन्नं स्यात् ।

ब) सुखे अभिलाषः स्यात् ।

२) यदा कार्यकालः समुत्पन्नः तदा पुस्तकस्था विद्या – ..... ।

अ) उपयुक्ता भवति ।

ब) अनुपयुक्ता भवति ।

३) स्वपराक्रमेण प्राप्तव्यम् इति – ..... ।

अ) कापुरुषाः वदन्ति ।

ब) उद्योगिनः वदन्ति ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) उदिते सहस्रांशौ यः न द्योतते – [ ]

२) पथ्ये असति गदार्तस्य निरुपयोगि – [ ]

३) प्रदीप्ते वह्निना गृहे न युक्तम् – [ ]

४) गतेऽपि वयसि ग्राह्या – [ ]

५) उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) पुस्तकस्था विद्या कदा अनुपयुक्ता?

२) विपदाम् आदौ का चिन्तनीया?

३) गतेऽपि वयसि का ग्राह्या?

४) कापुरुषा: किं वदन्ति?

५) लक्ष्मी: कम् उपैति?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) वह्निना प्रदीप्ते गृहे कूपखननं युक्तम् ।

२) धीरा: 'दैवेन देयम्' इति वदन्ति ।

३) कार्यकाले समुत्पन्ने पुस्तकस्था विद्या उपयुक्ता न भवति ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) चित्ते प्रसन्ने भुवनं प्रसन्नम् ।

२) खद्योत: द्योतते ।

३) प्रदीप्ते वह्निना गृहे कूपखननं न युक्तम् ।

४) बुधै: सर्वा विद्या ग्राह्या ।

५) लक्ष्मी: उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति ।

६) भास्वान् उदेष्यति ।

७) नलिनीं गज: उज्जहार ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) तव अभिलाष: सुखे स्यात् । (मानव)

२) विपदां प्रतिक्रिया चिन्तनीया । (तद्)

३) सा अन्यजन्मनि सुलभा । (विद्या)

४) दैवेन देयमिति कापुरुषा: वदन्ति । (तद्)

५) भास्वान् उदेष्यति । (इदम्)

९. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) प्रदीप्ते	धनम्
२) परहस्तगतम्	चित्ते
३) प्रसन्ने	द्विरेफे
४) उद्योगिनम्	गृहे
५) चिन्तनीया	पुरुषसिंहम्
	प्रतिक्रिया

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) अतोऽभिलाषो यदि = ... +.....+..... ।

२) ..... = यावत् + न + उदयते ।

३) पथ्येऽसति = ... + असति ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

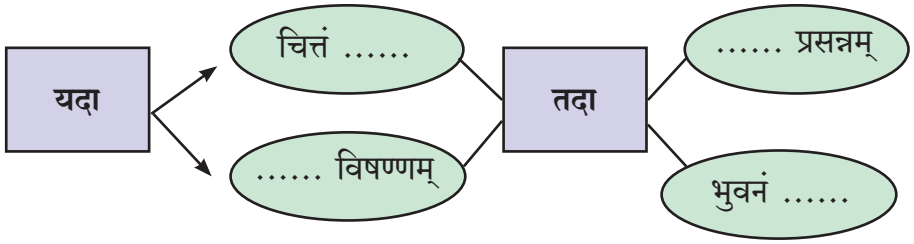

(आ) प्रवाहिजालं पूरयत ।

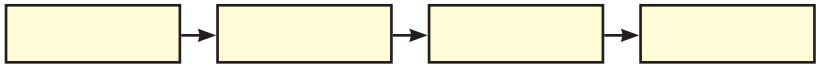

(पङ्कजश्रीः हसिष्यति, रात्रिः गमिष्यति, भास्वान् उदेष्यति, सुप्रभातं भविष्यति)

उपक्रमः –

सति-सप्तमी-रचनायुक्तानि अन्यानि सुभाषितानि अन्विष्यत ।

***

शुभाशयाः

गृहे पेयं स्वागतं च
हार्दिकी मधुरा च वाक् ।
स्नेहश्रयौ प्रेरणा च
नोच्छिद्यन्तां कदाचन ।।

(गृहप्रवेशः)

नववर्षं सुखदं, मंगलमयं, सौभ्याग्यकरं च भूयात् ।

(नववर्षम्)

पञ्चमः पाठः । हनुमत्-प्लुतिः ।

भूमिका – आधुनिक-संस्कृत-महाकविषु डॉ. ग. बा. पळसुले-महोदयः (१९२१-२००५) अग्रगण्यः। भाषाशास्त्र-व्याकरणादिषु विद्वत्तमः पळसुलेमहोदयः ललित-संस्कृत-लेखनेऽपि निपुणः । त्रीणि नाटकानि, द्वे चरित्रे, एकं महाकाव्यम् इति महोदयस्य साहित्यसम्पत् । नैकेषां काव्यनाटकानां संस्कृते अनुवादः अपि महोदयेन कृतः। 'वैनायकम्' इत्यस्य महाकाव्यस्य नायकः स्वातन्त्र्यवीरः विनायक-दामोदर-सावरकरमहोदयः । विद्याध्ययनाय आङ्ग्लदेशं गतः विनायकः क्रान्तिकार्ये निमग्नः । अतः सर्वकारेण बद्धः तथा 'मोरिया' इति यन्त्रनौकया भारतं प्रेषितः । मार्गे फ्रान्सदेशस्य 'मार्सेलिस' नौशयस्य समीपं सः स्वविमोचनार्थं सागरे प्लुतवान् । तस्य इयं धैर्यकृतिः विश्वविख्याता। अयं चरित्रांशः वैनायकमहाकाव्यस्य 'हनुमत्-प्लुतिः' इति दशमसर्गात् अत्र उद्धृतः । अत्र १ तः १७ श्लोकाः रथोद्धता इति वृत्ते निबद्धाः। अन्तिमः अष्टादशः श्लोकः वसन्ततिलकावृत्ते निबद्धः 'सर्गान्ते वृत्तभेदः' इति महाकाव्यलक्षणानुसारेण।

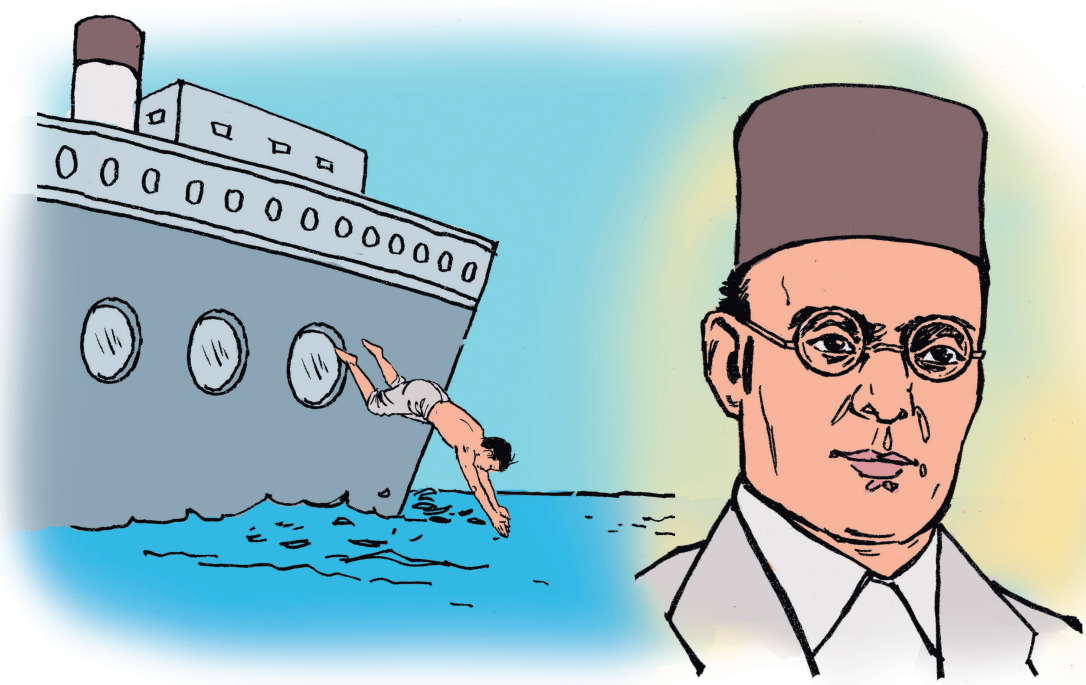

वीर-सावरकरस्य वाहिनी 'मोरिया' समनुदिश्य भारतम् ।
प्रस्थिता विधृतसत्त्वधारिणी व्याघ्रिकेव निजगह्वरं प्रति ।।१।।

सागरः स्तिमित आस सानिलः केवलं द्वितयमेव जङ्गमम् ।
वीर-सावरकरस्य वाहिनी नित्यदक्षमथ तस्य मानसम् ।।२।।

''कंसबन्धनगृहात् पलायितोऽर्भकश्च निशि देवकीसुतः ।
दैवतं निखिलराष्ट्रवादिनां श्रीशिवाजिरपि शत्रुबन्धनात् ।।३।।

बन्धने न हि मया विपत्स्यतेऽहं करोमि न चिरात् पलायनम् ।''
'मोरिया' सततगामिनी दिनैर् मारसेलिसमवाप सप्तभिः ।।४।।

वीचिविग्रहकरस्य सागरे प्राणहानिरपि मे वरं, न तु ।
न्यायनाट्यकृतशूलरोपणं स्यात् कदाचिदिति तेन चिन्तितम् ।।५।।

'एष काल' इति चिन्तयन् द्रुतं वीर–सावरकरः समुत्थितः ।
'पोर्ट–होल'– विवराश्रयेण स ऐच्छदब्धिसलिले प्रकूर्दितुम् ।।६।।

नित्यसंनिहितमेत्य रक्षकं वीर–सावरकरस्तमब्रवीत् ।
''देहधर्मपरिपालनाय मां शौचकूपमभि नेतुमर्हसि'' ।।७।।

तत्र भित्तिगतदर्पणं बहिर्दर्शयन्तमथ वृत्तमान्तरम् ।
रात्रिकञ्चुकमपास्य छादयन् तेन तं वितथवृत्तिमातनोत् ।।८।।

रक्षकश्च स बहिः स्थितस्तथा बन्दिवीक्षणसमुद्यमाक्षमः ।
आकुलः किमपि जातसंशयो द्वारताडनमथाकरोद् बहु ।।९।।

अन्तरेऽत्र विवरं विनायकोऽल्पयत्नकरणाद् अपावृणोत् ।
संप्रवेश्य च तनूकृतां तनुं तेन सोऽयतत निर्गमे बहिः ।।१०।।

घर्मपूरित इतः श्वसन् मुहुर्द्वारभङ्गमकरोत् स रक्षकः ।
शून्यकक्षमवलोक्य तु क्षणात् भीतिभग्नहृदयो बभूव सः ।।११।।

घर्षणोन्मथितपार्श्वचर्मवान् वीर–सावरकरो गवाक्षतः ।
निःसृतोऽब्धिसलिले स्वमक्षिपत् त्रेतिनीव हनुमान् पुराप्लवत् ।।१२।।

मज्जनोत्थित इतो विनायको नौशयाभिमुखतां गतो जवात् ।
छेत्तुमारभत वीचिशृङ्खलाः स्पर्धकानिव स शिक्षयन् कलाम् ।।१३।।

कैश्चिदेव निमिषैर् व्यलोकयत् पृष्ठतश्च स निजानुसारिणौ ।
वर्धयंश्च गतिमात्मनस्ततो गोलिकाध्वनिमथाशृणोदपि ।।१४।।

स्पृष्ट एव च तटे 'जितं मये'त्याह तीर्णजलधिर्विनायकः ।
आङ्ग्लशासनबहिः स्थितोऽधुना फ्रान्सदेशकृतसंश्रयो हि सः ।।१५।।

रक्षकौ तदनुसारिणावुभौ नातिदूरमधुना समागतौ ।
संनिगृह्य करयोस्तथा गले तौ स्फुरन्तमथ तं चकर्षतुः ।।१६।।

वस्तुतस्तु शरणागतं जनं राजनैतिक–समाश्रयार्थिनम् ।
भारताय विसृजन् स रक्षको न्यायभङ्गमकरोत् न संशयः ।।१७।।

इत्थं हि बुद्धिविभवेन विचिन्तितोऽसौ धैर्येण साहसयुजा समनुष्ठितश्च ।
व्यूहो महान् अहह! निष्फलतां जगाम किं वा शुचा? न पुरुषस्य फलेऽधिकारः ।।१८।।

अन्वयः ।

१) विधृतसत्त्वधारिणी (स्वभक्ष्यं गृहीत्वा) व्याघ्रिका इव (यथा) निजगह्वरं प्रति (तथा) वीर-सावरकरस्य वाहिनी 'मोरिया' भारतं समनुदिश्य प्रस्थिता ।

२) सानिलः सागरः स्तिमितः आस अथ केवलं वीरसावरकरस्य वाहिनी तस्य नित्यदक्षं मानसं (च) द्वितयम् एव जङ्गमम् ।

३) देवकीसुतः अर्भकः निशि कंसबन्धगृहात्, निखिलराष्ट्रवादिनां दैवतं श्रीशिवाजिः अपि च शत्रुबन्धनात् पलायितः ।

४) बन्धने मया न विपत्स्यते, न चिरात् अहं पलायनं करोमि । सप्तभिः दिनैः सततगामिनी मोरिया मारसेलिसम् अवाप ।

५) वीचिविग्रहकरस्य मे सागरे प्राणहानिः अपि वरं, न तु न्यायनाट्यकृतशूलरोपणं कदाचित् स्यात्, इति तेन चिन्तितम् ।

६) 'एषः कालः' इति चिन्तयन् वीर-सावरकरः द्रुतं समुत्थितः । सः 'पोर्ट-होल' विवराश्रयेण अब्धिसलिले प्रकूर्दितुम् ऐच्छत् ।

७) नित्यसंनिहितं रक्षकम् एत्य वीर-सावरकरः तम् अब्रवीत्, 'देहधर्मपरिपालनाय शौचकूपम् अभि मां नेतुम् अर्हसि ।'

८) अथ तत्र रात्रिकञ्चुकम् अपास्य, आन्तरं वृत्तं बहिः दर्शयन्तं भित्तिगतदर्पणं तेन (रात्रिकञ्चुकेन) छादयन् (सावरकरः), तं (दर्पणं) वितथवृत्तिम् आतनोत् ।

९) तथा बहिः स्थितः बन्दिवीक्षणसमुद्यम-अक्षमः किमपि जातसंशयः आकुलः रक्षकः बहु द्वारताडनम् अकरोत् ।

१०) अत्र अन्तरे विनायकः अल्पयत्नकरणात् विवरम् अपावृणोत् । तनूकृतां तनुं (विवरं) संप्रवेश्य, तेन (विवरेण) सः बहिः निर्गमे अयतत ।

११) घर्मपूरितः श्वसन् सः रक्षकः इतः मुहुः द्वारभङ्गम् अकरोत् । शून्यकक्षं तु अवलोक्य क्षणात् सः भीतिभग्नहृदयः बभूव ।

१२) पुरा त्रेतिनि (काले) प्लवन् हनुमान् इव, गवाक्षतः निःसृतः घर्षणोन्मथितपार्श्वचर्मवान् वीर-सावरकरः अब्धिसलिले स्वम् अक्षिपत् ।

१३) इतः मज्जनोत्थितः स्पर्धकान् कलां शिक्षयन् इव सः विनायकः वीचिशृङ्खलाः छेत्तुम् आरभत । नौशयाभिमुखतां जवात् गतः ।

१४) अथ कैश्चित् एव निमिषैः सः पृष्ठतः निजानुसारिणौ रक्षकौ व्यलोकयत् । ततः आत्मनः गतिं वर्धयन् च (सः) गोलिकाध्वनिम् अपि अशृणोत् ।

१५) स्पृष्टे एव तटे तीर्णजलधिः विनायकः 'जितं मया' इति आह फ्रान्सदेशकृतसंश्रयः हि सः अधुना आङ्ग्लशासनबहिः स्थितः च ।

१६) तदनुसारिणौ उभौ रक्षकौ अधुना न अतिदूरं समागतौ । करयोः तथा गले संनिगृह्य स्फुरन्तं तं तौ चकर्षतुः ।

१७) राजनैतिकसमाश्रयार्थिनं शरणागतं जनं भारताय विसृजन् सः (फ्रेंचः) रक्षकः वस्तुतः तु न्यायभङ्गम् अकरोत्, न संशयः ।

१८) अहह! इत्थं हि बुद्धिविभवेन विचिन्तितः असौ महान् व्यूहः साहसयुजा धैर्येण च समनुष्ठितः (अपि) निष्फलतां जगाम । किं वा शुचा? फले पुरुषस्य न अधिकारः ।

वाग्विशेषः ।

१. भाषायाः नित्यनूतनतया उपयोगसामर्थ्यं तदा एव भवति यदा समकालीनव्यवहाराय आवश्यकानां शब्दानां निर्माणं भवति । एतादृशाः एव कतिचनशब्दाः अस्मिन् काव्ये कविना योजिताः ।
रात्रिकञ्चुकः, नौशयः, गोलिकाध्वनिः

२. युगम् – युगशब्दः कालस्य परिमाणं दर्शयति । पुराणेषु कृतयुगं, त्रेतायुगं, द्वापरयुगं तथा च कलियुगम् इति चत्वारि युगानि निर्दिष्टानि । एतानि चत्वारि युगानि योजयित्वा महायुगम् अथवा दिव्ययुगं भवति । साम्प्रतं कलियुगं वर्तते । विनायकेन 'मोरिया' वाहिन्याः महासागरे यत् प्लवनं कृतं, तस्य अपूर्वसाहसस्य तुलना केवलं त्रेतायुगे हनुमता कृतेन समुद्रलङ्घनेन भवितुम् अर्हति इति गौरवेण वैनायकमहाकाव्ये कविः कथयति। पुरा हनुमान् मातृवत् पूजनीयायाः सीतायाः अन्वेषणार्थं समुद्रम् उल्लङ्घितवान्, विनायकः अपि स्वमातृभूमेः दैन्यनिवारणार्थं सागरं प्लुतवान् । एतेन हनुमत्प्लुतिः इति पाठस्य शीर्षकम् अन्वर्थकं भवति ।

शब्दार्थः ।

१) सत्त्वम् – पशुः, प्राणी ।
२) गह्वरम्/गह्वरः – गिरिबिलम्, गुहा, कन्दरा ।
३) विधृतसत्त्वधारिणी – स्वभक्ष्यं गृहीत्वा ।
४) अनिलः – वायुः, समीरः, वातः ।
५) जङ्गमम् – चलः, सञ्चारी ।
६) दक्षम् – अवहितम्, सावधानम् ।
७) स्तिमितः – स्तब्धः, स्थिरः ।
८) अर्भकः – नवजातः शिशुः ।
९) निशि – रात्रौ, निशायाम् ।
१०) वीचिविग्रहकरः – सागरतरङ्गैः सह सङ्घर्षं कुर्वन् (प्लवमानः विनायकः) ।
११) द्रुतम् – झटिति, शीघ्रम् ।
१२) विवरम् – छिद्रम् ।
१३) अब्धिः – सागरः, समुद्रः, जलधिः ।
१४) संनिहितः – समीपस्थः ।
१५) वितथवृत्तिः – वञ्चना, मिथ्याचारः ।
१६) आन्तरम् – अन्तर्गतम् ।
१७) आकुलः – व्याकुलः ।
१८) वीक्षणम् – दर्शनम् ।
१९) अक्षमः – असमर्थः, अशक्तः ।
२०) अपावृणोत् – अपाकरोत्, उदघाटयत् ।
२१) तनूकृता तनुः – सङ्कोचितं शरीरम् ।
२२) घर्मः – स्वेदः ।
२३) शून्यकक्षः – रिक्तः कक्षः ।
२४) गवाक्षम् – वातायनम् ।
२५) चर्म – त्वक् ।
२६) स्वम् – आत्मानम् ।
२७) त्रेतिनि – त्रेतायुगे ।
२८) नौशयः – नौकाश्रयः ।
२९) जवः – वेगः, त्वरा ।
३०) साहसयुजा (साहसयुज्) – साहसयुक्तेन ।
३१) शुचा (शुच्) – शोकेन, दुःखेन ।

सन्धिविग्रहः ।

१) व्याघ्रिकेव = व्याघ्रिका + इव ।
२) बहिर्दर्शयन्तम् = बहिः + दर्शयन्तम् ।
३) स्थितस्तथा = स्थितः + तथा ।
४) सोऽयतत = सः + अयतत ।
५) आत्मनस्ततः = आत्मनः + ततः ।
६) स्पृष्ट एव = स्पृष्टे + एव ।
७) मयेत्याह = मया + इति + आह ।
८) स्थितोऽधुना = स्थितः + अधुना ।
९) तदनुसारिणावुभौ = तदनुसारिणौ + उभौ ।
१०) विचिन्तितोऽसौ = विचिन्तितः + असौ ।

समासविग्रहः ।

१) सानिलः - अनिलेन सह । सह-बहुव्रीहिः ।
२) वीचिविग्रहकरस्य - वीचीनां विग्रहः । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
वीचिविग्रहं करोति इति । उपपद-तत्पुरुषः ।
३) वितथवृत्तिम् - वितथा वृत्तिः यस्य सः, तम् । बहुव्रीहिः ।
४) भीतिभग्नहृदयः - भीत्या भग्नम् । तृतीया-तत्पुरुषः ।
भीतिभग्नं हृदयं यस्य सः । बहुव्रीहिः ।
५) मज्जनोत्थितः - मज्जनात् उत्थितः । पञ्चमी-तत्पुरुषः ।
६) तीर्णजलधिः - तीर्णः जलधिः येन सः । बहुव्रीहिः ।
७) साहसयुजा - साहसेन युज्यते, तेन । उपपद-तत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) समनुदिश्य - सम् + अनु + दिश् (६ उ.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
२) प्रस्थिता - प्र + स्था-तिष्ठ् (१ प.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
३) पलायितः - परा + अय् (१ आ.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
४) निशि - निश् ('निशा' इति शब्दस्य वैकल्पिकं रूपम्) शकारान्तम्, स्त्रीलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम् ।
५) विपत्स्यते - वि + पद् (४ आ.प.) भावे लृट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) अवाप - अव + आप् (५ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) सप्तभिः - सप्तन् सङ्ख्यावाचक-विशेषणम्, त्रिषु लिङ्गेषु समानम्, तृतीया बहुवचनम् ।
८) चिन्तयन् - चिन्त् (१० उ.प. अत्र प.प.), शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
९) ऐच्छत् - इष्-इच्छ् (६ प.प.), लङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१०) प्रकूर्दितुम् - प्र + कूर्द् (१ प.प.), हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम् ।
११) समुत्थितः - सम् + उद् + स्था-तिष्ठ् (१ प.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
१२) एत्य - आ + इ (२ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
१३) दर्शयन्तम् - दृश्-पश्य् (१ प.प.), णिजन्तम्, शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, द्वितीया एकवचनम् ।
१४) अपास्य - अप + अस् (४ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।

१५) छादयन् - छद् (१० उ.प.), णिजन्तम्, शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
१६) अपावृणोत् - अप + आ + वृ (५ उ.प. अत्र प.प.), लङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१७) संप्रवेश्य - सम् + प्र + विश् (६ प.प.), णिजन्तम्, पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
१८) तनूकृताम् - तनु + कृ (८ उ.प.) च्वि-रूपम्, क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, स्त्रीलिङ्गम्, द्वितीया एकवचनम् ।
१९) श्वसन् - श्वस् (२ प.प.), शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
२०) निःसृतः - निस् + सृ (१ प.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम् ।
२१) छेत्तुम् - छिद् (७ उ.प.), हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम् ।
२२) शिक्षयन् - शिक्ष् (१ आ.प.), णिजन्तम्, शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम्।
२३) वर्धयन् - वृध् (१ आ.प.), णिजन्तम्, शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा एकवचनम्।
२४) अशृणोत् - श्रु-शृ (५ प.प.), लङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
२५) स्पृष्टे - स्पृश् (६ प.प.) क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, सप्तमी एकवचनम् ।
२६) चकर्षतुः - कर्ष् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, द्विवचनम् ।
२७) जगाम - गम्-गच्छ् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) आकुलः किमपि जातसंशयो द्वारताडनमथाकरोत् बहु ।
२) त्रेतिनीव हनुमान् पुराप्लवत् ।
३) किं वा शुचा? न पुरुषस्य फलेऽधिकारः ।

२. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) वीर-सावरकरस्य वाहिनी- ..... ।
अ) 'व्याघ्रिका' भारतं समनुदिश्य प्रस्थिता ।
ब) 'मोरिया' भारतं समनुदिश्य प्रस्थिता ।

२) वीर-सावरकरः चिन्तितवान्- ..... ।
अ) न्यायनाट्यकृतशूलरोपणं वरम् ।
ब) सागरे प्राणहानिः वरम् ।

३) तीर्णजलधिः विनायकः अधुना - ..... ।
अ) फ्रान्सदेशं संश्रितः ।
ब) आङ्ग्लदेशं संश्रितः ।

३. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) कंसबन्धनगृहात् पलायित: अर्भक: –

२) अब्धिसलिले प्रकूर्दितुम् ऐच्छत् –

३) भीतिभग्नहृदय: बभूव –

४) वीचिशृङ्खला: छेत्तुम् आरभत –

४. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) वीरसावरकरस्य वाहिन्या: नाम किम्?

२) क: शत्रुबन्धनात् पलायित:?

३) वीरसावरकर: नित्यसंनिहितं रक्षकं किम् अब्रवीत्?

४) रक्षक: किम् अवलोक्य भीतिभग्नहृदय: बभूव?

५) वीरसावरकर: कुत: स्वम् अब्धिसलिले अक्षिपत्?

६) मज्जनोत्थित: विनायक: किम् आरभत?

७) स्पृष्टे एव तटे विनायक: किम् आह?

५. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) श्रीशहाजिरपि शत्रुबन्धनात् पलायित: ।

२) दशभि: दिनै: सततगामिनी मोरिया मारसेलिसम् अवाप ।

३) पुरा त्रेतिनि काले प्लवन् हनुमान् इव वीर-सावरकर: गवाक्षत: नि:सृत: ।

४) वीर-सावरकरस्य समनुष्ठित: व्यूह: निष्फलतां जगाम ।

६. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) सानिल: सागर: स्तिमित: आस ।

२) देवकीसुत: कंसबन्धनगृहात् पलायित: ।

३) स: अब्धिसलिले प्रकूर्दितुम् ऐच्छत् ।

४) विनायक: विवरम् अपावृणोत् ।

५) रक्षक: द्वारभङ्गम् अकरोत् ।

६) विनायक: वीचिशृङ्खला: छेत्तुम् आरभत ।

७) स: निजानुसारिणौ व्यलोकयत् ।

८) पुरुषस्य फले न अधिकार:?

७. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) श्रीशिवाजि: निखिलराष्ट्रवादिनां दैवतम् । (एतद्)

२) बन्धने मया न विपत्स्यते । (विनायक)

३) द्रुतं वीरसावरकर: समुत्थित: । (इदम्)

४) वीरसावरकर: रक्षकम् अब्रवीत् । (तद्)

५) रक्षिणौ स्फुरन्तं तं चकर्षतु: । (विनायक)

६) रक्षक: न्यायभङ्गम् अकरोत् । (एतद्)

८. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) स्तिमित:	दिनै:
२) शरणागतम्	विनायक:
३) आन्तरम्	रक्षक:
४) आकुल:	वृत्तम्
५) तीर्णजलधि:	सागर:
	जनम्

९. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) ऐच्छदब्धिसलिले = ... + अब्धिसलिले ।

२) बहिर्दर्शयन्तम् = ... + ... ।

३) ..... = नि:सृत: + अब्धिसलिले ।

४) तदनुसारिणावुभौ = तदनुसारिणौ + ... ।

५) मयेत्याह = ... + ... + ... ।

१०. पृथक्करणं कुरुत ।

क्रमेण योजयित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) अ) रक्षकस्य शून्यकक्षावलोकनम् ।

ब) रात्रिकञ्चुकेन भित्तिगतदर्पणस्य आच्छादनम् ।

क) सावरकरस्य रक्षकं शौचकूपं नेतुं प्रार्थना ।

ड) आकुलस्य रक्षकस्य द्वारताडनम् ।

२) अ) वीचिशृङ्खलानां छेदनम् ।

ब) तीर्णजलधिविनायकस्य तटस्पर्श: ।

क) सावरकरस्य गवाक्षत: नि:सरणम् ।

ड) रक्षकयो: विनायकस्य अनुसरणम् ।

३) श्लोक ९ आधारेण जालरेखाचित्रं पूरयत ।

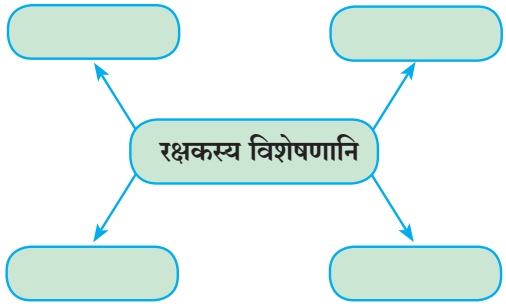

उपक्रम: –

१) आधुनिक-भारतीय-स्वातन्त्र्य-योद्धॄणां संस्कृते रचितानां चरित्रग्रन्थानां नामानि लिखत ।

२) डॉ. ग. बा. पळसुले-महोदयेन के अन्ये संस्कृतग्रन्था: रचिता:, इति अन्विष्य सूचिं लिखत ।

***